

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

WAYS OF IMPROVING THE INSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORK OF ELECTION PROCESSES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

В сучасних умовах викликів для демократії та прав людини ключовою задачею є забезпечення адекватних виборчих процесів. Нагальні потреби в змінах організаційно-правових засад виборчих процесів в Україні також перебувають під впливом курсу на євроінтеграцію. Метою статті є виявлення особливостей нормативно-правових і організаційних основ вдосконалення виборчих процесів у контексті діджиталізації. В статті описано проблематику здійснення та адміністрування виборчих процесів в Україні в контексті сучасних викликів недосконалості нормативно-правової бази, неусталеності інституту виборчого процесу, а також цифровізації. Виділено проблематику забезпечення адекватної та збалансованої подачі інформації в ЗМІ в рамках виборчих процесів у площині нормативно-правових і етичних норм. Здійснено аналіз нормативно-правової бази України та країн ЄС стосовно здійснення та адміністрування цифрового виборчого процесу. Здійснено аналіз нещодавніх законодавчих змін. Проведено аналіз потреб основних груп стейкхолдерів стосовно змін організаційно-правових засад виборчих процесів в контексті просвіти, інклюзивності, забезпечення прав виборця. Здійснено огляд ключових проектів, що здійснюються органами державної влади в партнерстві з європейськими інституціями в контексті розбудови адекватного інституту виборчого процесу в Україні, здійснено критичний аналіз їх ключових здобутків і подальших етапів реалізації. Наголошено на критичній важливості дотримання прав людини в контексті цифровізації виборчого процесу. Названо ключові можливості та ризики цифровізації в площині виборчих процесів. Результати даного дослідження можуть бути корисними для державних службовців, експертного середовища, членів громадських організацій, профільних дослідників. Перспективами подальших досліджень є виокремлення ключових ризиків цифровізації виборчого процесу, а також розширений аналіз новацій і змін, що покликані гармонізувати регуляторно-правову базу України з правом країн Європейського Союзу, а також з кращими міжнародними практиками в площині виборчих процесів.

Ключові слова: виборчий процес, цифрові вибори, інклюзивність виборів, просвіта виборців, права людини.

Ensure adequate electoral processes is the key task under the current challenges for democracy and human rights. Urgent needs for changes in the institutional and legal framework of election processes in Ukraine are also influenced by the course towards European integration. The aim of the article is to identify the specifics of the regulatory and institutional framework of improving election processes in the context of digitalization. The article describes the problems of implementation and administration of election processes in Ukraine in the context of modern challenges of the imperfection of the regulatory framework, the instability of the institution of the election process, as well as digitalization. The problems of ensuring adequate and balanced presentation of information in the mass media in the course of election processes are identified in terms of regulatory and ethical norms. An analysis of the regulatory framework of Ukraine and EU countries for the implementation and administration of the digital election process was carried out. Recent legislative changes were analysed. An analysis of the needs of the main groups of stakeholders in relation to changes in the institutional and legal framework of election processes was carried out in the context of education, inclusiveness, and ensuring voter rights. The key projects implemented by state authorities in partnership with European institutions were reviewed in the context of building an adequate institution of the election process in Ukraine; a critical analysis of their key achievements and further stages of implementation was carried out. The critical importance of observing human rights in terms of digitalization of the election process was emphasized. The key opportunities and risks of digitization in the field of election processes were identified. The results of this study can be useful for civil servants, experts, members of public organizations, and focused researchers. Prospects for further research include the identification of key risks of digitization of the election process, as well as an extended analysis of innovations and changes to harmonize the regulatory framework of Ukraine with the EU law, as well as with the best international practices in the field of election processes.

Key words: electoral process, digital elections, election inclusiveness, voter education, human rights.

УДК 351:001
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2022.30.14>

Субчак О. С.

аспірант кафедри глобальної та національної безпеки
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. В сучасних умовах ключовою задачею розбудови демократії в Україні є розвиток інституту виборчого процесу та приведення його у відповідність до європейської нормативно-правової бази, стандартів і кращих практик з міжнародного середовища. При цьому проблематика розвитку організаційно-правових засад виборчих процесів є багатогранним явищем, що охоплює не тільки

проблематику удосконалення нормативно-правової бази, але включає і аспекти адекватного та збалансованого освітлення інформації в ЗМІ, просвіти виборця. Додатковий виклик для розбудови виборчих процесів в Україні становить розвиток цифрових методів і засобів в здійсненні та адмініструванні виборів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі розбудови та удосконалення

організаційно-правових засад виборчих процесів в умовах євроінтеграції України присвячено масив робіт.

Ряд робіт вивчає проблематику здійснення та адміністрування цифрового виборчого процесу. Alvarez [1, с. 19–23] вивчає проблематику функціонування «цифрової» демократії. Maurer [2, с. виділяє ключові виклики та можливості в контексті діджиталізації виборів в Європі. Sorrosk [3, с. 2–3] вивчає механіку проведення виборчої кампанії на цифрових майданчиках в мережі Інтернет. Spenkuch [4, с. 1989–1990] розглядає аспекти впливу політичної реклами в цифрових каналах на результати виборів. Аналізовані праці сприяли поглибленню розуміння проблематики реалізації та адміністрування виборчих процесів у цифровому середовищі.

Масив досліджень розглядає аспекти побудови інституту виборчого процесу. Idowu [5, с. 24] вивчає проблематику забезпечення прав людини в контексті виборчих процесів, зокрема, в аспекті застосування біометричних засобів ідентифікації особи виборця. Piccolino [6, с. 499–500] аналізує проблематику розбудови інфраструктури виборчого процесу в аспекті особливостей архітектури та адміністрування реєстру виборців. Fowler [7, с. 448] аналізує етичні аспекти комунікації в рамках виборчого процесу в цифрових і традиційних каналах. Nyane [8, с. 87] вивчає проблематику інклюзивності та гендерного балансу в площині виборчих процесів. Вищезазначені праці сприяли формулюванню позиції щодо виборчого процесу як ключової інституції в сучасному мінливому середовищі в контексті забезпечення подальшого розвитку демократії та захисту прав людини.

Однак, проблематика розбудови інституту виборчого процесу в контексті сучасних змін і викликів, зокрема, розвитку цифрових технологій в організації, адміністрації та проведенні виборів загальнонаціонального та місцевого рівня недостатньо вивчено.

Метою статті є аналіз особливостей нормативно-правових і організаційних основ поліпшення виборчих процесів в Україні в контексті цифровізації. В межах цього дослідження сформовано ряд **завдань**: виявити ключові особливості та виклики розбудові інституту виборчого процесу в Україні; описати ключові зміни та основні розбіжності в нормативно-правовій базі України та країн ЄС; виявити особливості здійснення та адміністрування цифровізованого виборчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Виборчий процес є ключовим блоком сучасної демократії. Це зумовлює критичну роль адекватної

побудови та реалізації виборчих процесів для підтримання та майбутнього розвитку демократії в Україні. Окремо слід зауважити відкритість виборчих процесів до сучасних трендів екзогенного середовища. Одним з таких ключових драйверів змін, зокрема, є цифровізація, що чинить вплив і на зміни в організаційно-правових засадах виборчих процесів як в Україні, так і країнах ЄС.

Стандарти цифрових технологій на виборах повинні відповідати загальним принципам, викладеним у статті 25 UN International Pact on Civil and Political Laws від 1966 року [9], а саме право голосу, що надано всім громадянам, і таємниця голосування. Слід зазначити, що на сьогоднішній день не існує міжнародних стандартів щодо конкретних характеристик електронного голосування та інших технологій голосування.

Натомість існує ряд рекомендацій щодо організації та здійснення цифрового виборчого процесу – зокрема, рекомендації Ради Європи щодо стандартів електронного голосування від 2004 р. що було оновлено 2017 р., що висуває ряд заходів і рішень в рамках цифрового виборчого процесу:

- надійне визначення особи виборця;
- простий, інтуїтивно зрозумілий інтерфейс цифрової платформи для виборів;
- доступний функціонал з підтвердження свого вибору з боку виборця;
- наявний функціонал системи для перевірки виборцем правильності запису його або її голосу;
- забезпеченість анонімності голосування;
- транспарентність цифрового процесу виборів;
- сертифікованість електронних систем, що використано в рамках цифрових виборів, з боку незалежного компетентного органу.

Слід зазначити, що профільні органи та організації відзначають значну роль адекватної та надійної системи ідентифікації особи виборця в рамках цифрового виборчого процесу. З метою приведення української нормативно-правової бази до європейських стандартів необхідно унормувати цифровий процес ідентифікації особи виборця та створити надійну працюючу систему, що уможливить ці запроваджені нормативно-правові норми на практиці. Варто відзначити, що нормативно-правові підвалини для цифрового процесу визначення особи виборця були закладені Верховною Радою України ще 2007 р. в Закон України «Про Державний реєстр виборців» [10].

При цьому реальна реалізація закладених норм вилилися в адекватні практичні кроки

тільки 2019 р., коли Центральна виборча комісія створила адміністратора Державного реєстру виборців, що відповідальний за практичну роботу з електронним реєстром, що використовується в рамках цифрового виборчого процесу.

До ключових функцій Державного реєстру відносять:

- загальне адміністрування реєстру та його актуалізація;
- формація виборчих округів і виборчих дільниць відповідно до актуальних даних реєстру;
- здійснення адміністративної та аналітичної роботи зі статистикою виборців;
- проведення роботи з відповіді на звернення виборців.

За Рекомендацією Ради Європи (Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on Standards for E-Voting від 14 червня 2017 р.) [11] цифровий виборчий процес охоплює кілька блоків, а саме: цифровий спосіб подання голосу, електронний голос виборця, підрахунок паперових виборчих бюлетенів за допомогою цифрових методів і засобів. Цифровий спосіб подання голосу передбачає як голосування за допомогою цифрової платформи в мережі Інтернет, так і голосування на виборчій дільниці за допомогою цифрових засобів і пристроїв. Як в тому, так і іншому випадку передбачається підрахунок голосів виборців за допомогою цифрових пристроїв і методів.

Варто зауважити, що в повній мірі цифровий виборчий процес реалізовано тільки у двох країнах ЄС, а саме Румунії та Франції. Натомість у таких європейських країнах як Німеччина та Нідерланди цифровий виборчий процес частково або повністю призупинено після його первинної реалізації в практичній площині. Застереження щодо повномасштабної реалізації цифрового виборчого процесу доволі очікувані, а саме застереження щодо безпеки процесу (в площині стороннього втручання та безпеки персональних даних); складності реалізації та подальшої адміністрації процесу; затрати на здійснення та подальше підтримання адекватного функціонування цифрового виборчого процесу [2, с. 46].

В контексті удосконалення організаційно-правових засад виборчих процесів в Україні в умовах євроінтеграції критично важливою є співпраця законодавчої та виконавчої влади України з європейськими органами та структурами. Така співпраця передовсім покликана розбудовувати інститути демократії та громадянського суспільства. Ключовим блоком є, зокрема, розбудова інституту виборчого процесу.

Основною формою вищезазначеної співпраці є реалізація спільних проектів. Зокрема,

одним з ключових за останні роки є проект «Підтримка прозорості, інклюзивності та чесності виборчої практики в Україні», що впроваджується в період 2018–2022 рр. [11]. Проект реалізується в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2018–2022 рр. проект передбачає здійснення низки заходів, зокрема:

1. Посилити можливості, засоби, ресурси органів державної та місцевої влади до адекватного адміністрування та здійснення виборчих процесів в Україні відповідно до європейських стандартів і кращих міжнародних практик.

2. Сприяти розбудові інституту виборчого процесу в частині поліпшення культури стейкхолдерів виборчих процесів у площині нормативно-правових, етичних, політичних аспектів.

3. Стимулювати незахищені верстви населення (а саме, жінок, молодь, мешканців сільської місцевості, інших) до більш активної залученості до виборчих процесів, а також брати участь у виробленні суспільно значимих рішень в між-виборчий період.

4. Активізувати адекватне використання сучасних цифрових методів і підходів до адміністрування та реалізації виборчих процесів.

5. Запевнитися, що використання електронних методів і засобів в рамках виборчих процесів не порушує норми європейської нормативно-правової бази щодо виборчих процесів, а також прав людини.

6. Посилити спроможність громадських організацій і незалежних профільних органів до залученості в спостережній ролі за здійсненням виборчих процесів.

Станом на сьогодні вищезазначений проект вже перейшов до другої фази, що передбачає здійснення ряду заходів [11]. Розкриємо їх в більших деталях. По-перше, проект на сучасній фазі реалізації покликаний уможливити більш цілісну та узгоджену організацію виборчих процесів, а також поліпшити взаємодію між різноманітними залученими органами та відомствами – як на державному, так і місцевому рівні – в адекватну підготовку та реалізацію виборчих процесів в Україні. По-друге, наразі проект передбачає формацію інклюзивного середовища виборчого процесу, що сприяє більшій залученості незахищених верств і груп населення (жінок, молоді, мешканців сільської місцевості, інших) до виборчих процесів, а також в між-виборчий період. По-третє, проект на поточній фазі реалізації має за мету сприяти вирівнюванню гендерного дисбалансу в площині виборчих процесів за рахунок сприяння залученню жінок.

Слід зазначити, що проект реалізується в багатьох напрямках. Зокрема, це напрямок досліджень, а саме:

- проблематика адекватного та дієвого застосування цифрових реєстрів виборців;
- вироблення адекватних рішень в нормативно-правовій царині щодо виборчих процесів за рахунок аналізу та порівняння норм кращих практик ЄС щодо виборчих процесів;
- особливості застосування цифрових технологій у виборчому процесі;
- проблематика діджиталізації в контексті прав людини;
- ризики дезінформації та маніпуляції суспільною думкою;
- особливості практики покращення гендерного балансу та залучення вразливих верств населення до прийняття рішень на рівні місцевого самоврядування;
- рівень освіченості молоді щодо виборчих процесів;
- моніторинг висвітлення виборів у ЗМІ.

Іншим напрямком діяльності вищезгаданого проекту є суспільне обговорення та презентація здобутих результатів на майданчиках ЗМІ, електронних платформах (YouTube). Такий комплексний інтегрований підхід має сприяти якнайкращому засвоєнню стейкхолдерами результатів здійсненого проекту.

Іншим важливим аспектом розвитку виборчих процесів у світлі євроінтеграції є зусилля з підвищення рівня обізнаності населення щодо особливостей виборчих процесів і освіченості громадянина як відповідального виборця. Це є ключовою підвалиною забезпечення тривких результатів змін у полі виборчих процесів в Україні.

Одним з таких важелів є реалізація освітнього проекту «ЦВК: Просвіта», що розроблено в співробітництві з Радою Європи 2020 р. Ключова ідея вищезгаданого освітнього проекту ЦВК і Ради Європи є донесення до населення ідеї, що кожен вибір важливий, і з цієї причини має бути відповідальним і поінформованим [12].

Створені інтерактивні матеріали з проблематики виборчих процесів на місцевому та загальнонаціональному рівні також використовуються в освітніх цілях. Зокрема, створено просвітню електронну платформу «ЦВК: просвіта». Ключовою метою вищезгаданої просвітньої платформи є надання в привабливій формі (що поєднує просвітницькі, інтерактивні, розважальні елементи) інформації щодо загальних характеристик і особливостей виборчих процесів (права виборця, процедури голосування, інше).

Складовими блоками вищезазначеного проекту є, по-перше, просвіта громадянина щодо важливості виборів – як на місцевому, так і загальнонаціональному рівні; по-друге, розтлумачити спосіб проведення виборів та структуру виборчих процесів; по-третє, сти-

мулювати громадян активніше брати участь у виборчому процесі, робити вибір у зважений і поінформований спосіб, що сприяє більш відповідальному вибору. Освітній проект комбінує різні засоби та канали просвіти: онлайн-курси, креативні матеріали, радіо-етери, відео-матеріали на популярній платформі відео-контенту YouTube, що сприяє залученню якнайширшої аудиторії в зазначений освітній проект з підвищення поінформованості громадян щодо виборчих процесів. Просвітницька діяльність в рамках цифрової платформи здійснюється за низкою напрямків, що висвітлено на рис. 1.

Варто зауважити, що невід'ємним компонентом вільного волевиявлення громадян на виборах є освітлення виборчих процесів у ЗМІ, що має бути якісним і неупередженим. При цьому потенційно може утворюватися конфлікт між двома фундаментальними основами демократичного устрою суспільства – інститутом вільних виборів і інститутом свободи слова. Необхідно підтримувати баланс між цими інститутами з метою забезпечення результативності виборчих процесів і сталості демократичного стану. При цьому існують як законодавчі та регуляторні, так і морально-етичні аспекти в проблематиці забезпечення балансу між свободою слова в ЗМІ в площині висвітлення перебігу виборчих процесів і уникнення втручання та маніпулювання суспільною думкою в виборчий період.

Важливо зауважити, що європейська практика здійснення виборчих процесів передбачає ряд стандартів подачі інформації у ЗМІ, що мають бути дотримані в рамках виборчих процесів. Вищезазначені стандарти включають:

- неупередженість;
- збалансованість;
- точність інформації;
- об'єктивність;
- рівність;
- плюралізм думок.

Одним зі шляхів вирішення проблеми збалансованої та неупередженої подачі інформації та аналітики в ЗМІ є поліпшення законодавчої та регуляторної бази. Зокрема, регулятор телерадіомовлення має надбати адекватного інструментарію для здійснення моніторингу та контролю дотримання вищезазначених стандартів в ЗМІ під час виборчих процесів. Варто зауважити, що ці законодавчі та регуляторні зміни не мають обмежитися тільки штрафами, але і тлумаченням стандартів «неупередженість», «збалансованість», «точність інформації», «точність інформації», «рівність», «плюралізм думок».

Окремою задачею в контексті вищезазначеної проблематики є виопрацювання зрозумілих і прозорих рекомендацій з дотримання

Напрямки просвітницької діяльності цифрової платформи «ЦВК: Просвіта»

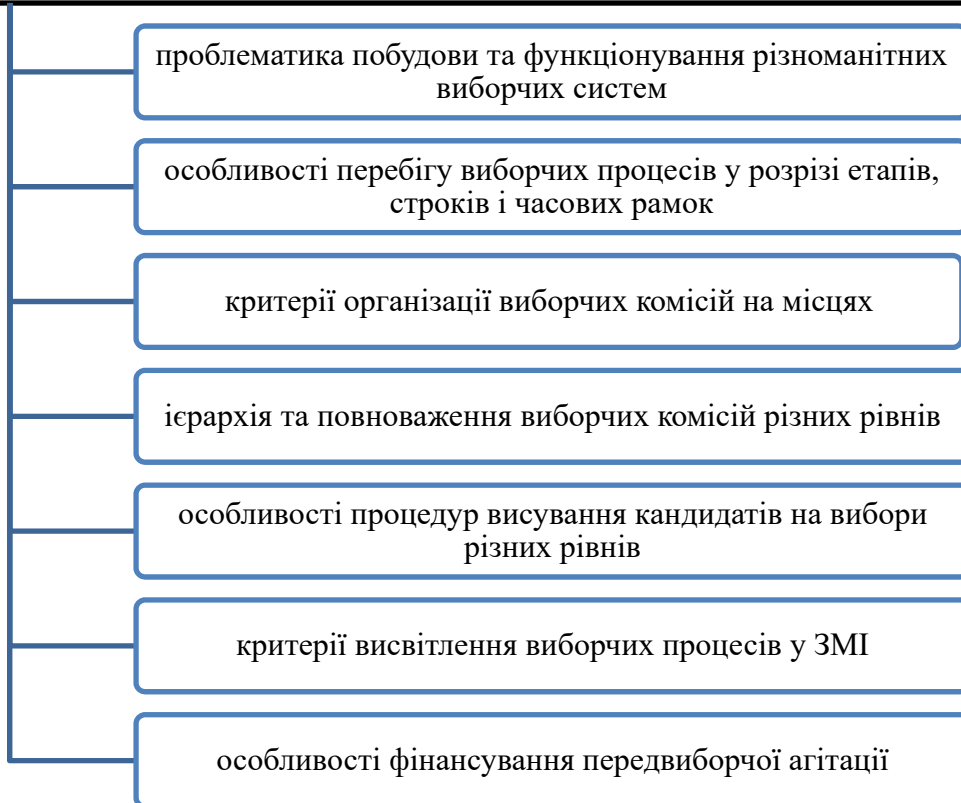

Рис. 1. Інформаційне наповнення за напрямками цифрової просвітницької платформи «ЦВК: Просвіта»

Джерело: матеріали цифрової просвітницької платформи «ЦВК: Просвіта» [12]; власний аналіз

вищезазначених стандартів, формування дорожньої карти для ЗМІ з переходу до такого стану, що уможливує дотримання окреслених вище стандартів освітлення виборчих процесів у ЗМІ. Також важливим аспектом є забезпечення дотримання ЗМІ балансу – як в кількісному, так і якісному вимірі – в розподілі етерного простору та часу між всіма учасниками виборчих процесів.

Окрему проблематику для дотримання балансу між інститутами вільного волевиявлення громадян на виборах і свободою слова становить брак законодавчої рамки щодо цілісної моделі виборчої кампанії, що складалася би із суб'єктів виборчого законодавства, ЗМІ, регулятора в галузі телерадіомовлення. В силу цього унеможливлено адекватне запровадження моніторингу та контролю дотримання ЗМІ вищезазначених стандартів, забезпечення рівноправного доступу до етеру для всіх учасників виборчих процесів. Створення адекватної законодавчої рамки щодо цілісної моделі виборчої кампанії також створить передумови для розбудови виборчих проце-

сів на основі принципу транспарентності, розвитку громадянського суспільства, залучення широких кіл стейкхолдерів.

Висновки. Підсумовуючи, інститут виборчого процесу перебуває під значним впливом екзогенних факторів. Поміж цих факторів ключове місце посідає курс України на євроінтеграцію. Додаткову проблематику для розбудови організаційно-правових засад виборчих процесів утворює драйвер діджиталізації.

В результаті дослідження виявлено особливостей розбудови виборчих процесів в площині нормативно-правових і організаційних аспектів. Наголошено на важливості окремого фокусу на тренді цифровізації в контексті поліпшення організаційно-правових засад виборчих процесів. Додатково виділено особливості реалізації та адміністрування виборчих процесів в Україні з урахуванням пробілів і невідповідностей нормативно-правової бази, а також неусталеності виборчого процесу як інституту.

Спеціальний фокус дослідження направлений на проблематику цифровізації виборчого

процесу. Здійснено аналіз нормативно-правової бази України та країн ЄС в площині роботи цифрового виборчого процесу. Виділено ключову проблематику неврегульованості цифрового виборчого процесу в Україні. Окремо наголошено на браку практичної імплементації законодавчих норм, що було прийнято парламентами минулих скликань. Це виділено як ключову перешкоду до адекватного здійснення та адміністрування виборчих процесів в сучасних умовах в контексті курсу на євроінтеграцію.

Окремо розглянуто проблематику забезпечення відповідного освітлення інформації в ЗМІ в контексті виборчих процесів. Виділено сучасну проблематику нормативно-правових і етичних аспектів роботи ЗМІ в рамках виборчих процесів. Додатково виділено проблематику потреб стейкхолдерів у адекватній просвіті стосовно організаційно-правових засад виборчих процесів. Наголошено на критичній важливості здійснення проектів в контексті розбудови інституту виборчого процесу в партнерстві між Україною та міжнародними та європейськими інституціями.

Перспективами подальших досліджень є виділення основних ризиків діджиталізації виборчих процесів. Науковий інтерес також становить розширений аналіз змін, направлених на гармонізацію регуляторно-правової бази України з правом країн ЄС, доведення їх до рівня кращих міжнародних практик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alvarez R. M., Hall T. E. *Electronic Elections: The Perils and Promises of Digital Democracy*. Princeton University Press, 2010. 256 p.

2. Maurer, A. D. Digital technologies in elections – Questions, lessons learned, perspectives. *Council of Europe Publishing*. 2020. 62 p. URL: [https://edoc.coe.int/en/elections/8156-digitaltechnologies-in-elections-questions-](https://edoc.coe.int/en/elections/8156-digitaltechnologies-in-elections-questions-lessons-learned-perspectives.html)

[lessons-learned-perspectives.html](https://edoc.coe.int/en/elections/8156-digitaltechnologies-in-elections-questions-lessons-learned-perspectives.html) (date of access: 12.08.2022).

3. Coppock A., Green D. P., Porter E. Does digital advertising affect vote choice? Evidence from a randomized field experiment. *Research & Politics*. 2022. Vol. 9, no. 1. P. 205316802210769. URL: <https://doi.org/10.1177/20531680221076901> (date of access: 12.08.2022).

4. Spenkuch J. L., Toniatti D. Political Advertising and Election Results*. *The Quarterly Journal of Economics*. 2018. Vol. 133, no. 4. P. 1981–2036. URL: <https://doi.org/10.1093/qje/qjy010> (date of access: 12.08.2022).

5. Political Advertising Online and Offline / E. F. Fowler et al. *American Political Science Review*. 2020. P. 1–20. URL: <https://doi.org/10.1017/s0003055420000696> (date of access: 12.08.2022).

6. Idowu H. A. Biometric technologies and the prospect of sustainable democracy in Africa. *Journal of African Elections*. 2021. Vol. 20, no. 1. P. 23–43. URL: <https://doi.org/10.20940/jae/2021/v20i1a2> (date of access: 12.08.2022).

7. Piccolino G. Infrastructural state capacity for democratization? Voter registration and identification in Côte d'Ivoire and Ghana compared. *Democratization*. 2015. Vol. 23, no. 3. P. 498–519. URL: <https://doi.org/10.1080/13510347.2014.983906> (date of access: 12.08.2022).

8. Nyane H., Rakolobe M. Women's representation in Lesotho's legislative bodies. A Politico-Legal Analysis of the Effectiveness of Electoral Gender Quotas. *Journal of African Elections*. 2021. Vol. 20, no. 2. P. 81–101. URL: <https://doi.org/10.20940/jae/2021/v20i2a5> (date of access: 12.08.2022).

9. Матеріали United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>. (дата звернення: 08.08.2022).

10. Матеріали Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16> (дата звернення: 08.08.2022).

11. Матеріали Ради Європи. URL: <https://search.coe.int/cm>. (дата звернення: 08.08.2022).

12. Матеріали просвітницького порталу «ЦВК: Просвіта». URL: <https://materialy.cvkpro.com/> (дата звернення: 08.08.2022).